

Тетяна ВОРОПАЄВА
Таїсія КИРИЛЕНКО
Київ

УЯВЛЕННЯ НАСЕЛЕННЯ ЗАХІДНОГО РЕГІОНУ УКРАЇНИ ПРО СУЧАСНУ УКРАЇНСЬКУ ІДЕЮ

Протягом 1997 – 2000 рр. за підтримки Міністерства у справах науки і технологій та Міністерства освіти і науки було проведено дослідження “Соціально-психологічні та регіональні аспекти формування національної самосвідомості громадян України як чинника державотворення”, метою якого було комплексне вивчення основних проблем формування національної самосвідомості громадян України та соціально-психологічне дослідження розуміння населенням різних регіонів сучасної української ідеї. Програма дослідження базувалася на соціально-психологічному підході до вивчення етнонаціональних явищ.

Для реалізації проекту було розроблено методологічну стратегію етнопсихологічного дослідження національної самосвідомості та української ідеї як¹. В результаті проведеного дослідження було доведено, що головну роль в процесі етнічної ідентифікації відіграють світоглядно-психологічні фактори, було також виявлено формулу сучасної української національної ідеї, яку підтримали 82,6 % респондентів (ім дозволялось обирати п'ять – сім варіантів запропонованих формулювань).

У проведеному дослідженні брали участь 1298 респондентів (мешканці усіх регіонів України), але у відповідності з принципом “повних даних” (наявність даних по всіх блоках емпіричної програми) було відібрано лише 1270 респондентів, відповіді яких оброблялися і узагальнювалися. Респонденти західного регіону України (Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Хмельницька, Чернівецька області) репрезентували 21,8 % опитаних. Проведене опитування загалом відтворює структуру населення України за основними соціально-демографічними ознаками.

Дослідження показало, що для 87 % респондентів Західного регіону України характерна позитивна етнічна ідентичність (тобто поєднання позитивного самоприйняття власної етнічної групи, високої етнічної толерантності та готовності до міжетнічних контактів і міжкультурної взаємодії). В західних областях України 91 % респондентів дали таку відповідь на питання про ставлення до власної національності: “Відчуваю гордість за свою національну приналежність”. Для мешканців Закарпаття властиві такі трансформації етнічної ідентичності: а) “розмивання” етнічної ідентичності у напрямку етнічної індивідуальності (4,9 %); б) “відхід” від власної етнічної групи і пошук позаетнічних критеріїв для своєї ідентичності, відхилення у бік етнічної гіпоідентичності (6,4 %); в) гіперболізація етнічної ідентичності, відхилення у бік гіперідентичності (9,1 %).

Відомо, що етнічна самосвідомість займає особливе місце серед інших психологічних ознак етнічної спільноти (психічний склад, ментальність, національний характер, національні почуття, настрої, етнічні авто- та гетеро- стереотипи, міжетнічні установки). Етнічна самосвідомість є одним з головних визначальників етнічної спільноти; вона може зберігатися навіть при умові територіального та господарсько-культурного відриву окремих груп народу від основного етнічного ядра та при втраті ними своєї мови². Відомо, що формування етнічної самосвідомості завершує процес становлення етносу, відповідно й зникає (або трансформується) вона в останню чергу, вже після втрати (або зміни) даною спільнотою своєї мови. Рівень розвитку етнічної самосвідомості (найвищим рівнем якої є національна самосвідомість) характеризує і ступінь завершеності етногенезу – утворення нації³. Тому результати проведеного дослідження свідчать про досить загрозливий для позитивного розвитку суспільства стан національної самосвідомості в Україні. Одержані дані свідчать, що лише четверта частина населення України (26 %) має високий рівень національної самосвідомості, а майже половина (47 % респондентів) – низький рівень національної самосвідомості.

Тільки в західних областях України 39 % респондентів мають високий рівень національної самосвідомості, що є найбільш високою цифрою у проведеному дослідженні.

Даний проект передбачав визначення тих ідей, соціальних ідеалів та духовних пріоритетів, які є найбільш прийнятними для українського суспільства, а також сприятливими для успішного, вільного й цивілізованого його розвитку на засадах демократії та вільного самоврядування. Проблема національної самоідентифікації є сьогодні ключовою для українського суспільства, яке повинно згуртуватися в цілісний соціально-політичний організм. Національна ідея є не тільки способом самоусвідомлення нації, це є той консолідуючий первень, який організує систему ціннісних орієнтирів суспільства і підґрунтям якого є той загально визнаний суспільний ідеал, що його прагне реалізувати даний народ в своїй життєдіяльності. Багатовікова історія українського народу засвідчила, що ідейно-політичну та духовну єдність народу можуть забезпечити лише ті цінності, що притаманні йому історично, що викристалізувалися в “лоні” його етнічної та духовної культури, ті, що визначають його ментальний тип, духовний устрій, що сформувалися в процесі його культурно-історичного й геополітичного розвитку та постання його національної культури⁴.

Відомо, що глибинний ґрунт української ідеї було закладено ще в антські часи та в культурі Київської Русі⁵; що ті соціально-історичні організми, що існували на теренах сучасної України (як і всі соціально-історичні організми на планеті Земля), завжди мали об’єднуючу ідею, яка “цементувала” колективну єдність; що вже починаючи з антив та склавинів можна простежити етнокультурну, нормативно-ціннісну та духовно-світоглядну спадкоємність українського народу. Використання в дослідженні психосемантичних методів, контент- та інтен-аналізу дозволило простежити не трансформації власне національної ідеї, а лише нормативно-ціннісну та духовно-світоглядну “векторність” (спрямованість) праукраїнського та українського буття, яка репрезентує витоки власне національної ідеї, адже останню можна розглядати як певний онтологічний феномен, оскільки національна ідея не обмежується ні завданням дня, ні обставинами моменту, ні тим станом суспільства, який застає та чи інша генерація. Національна ідея завжди визріває в глибинних пластах народної культури й народного духу, вона постає як загальнокультурна визначеність тоді, коли народ переростає в націю, коли нація стає суб’єктом свого соціально-економічного, культурного та духовного розвитку, коли народ досягає високого рівня самоусвідомлення, самозабезпечення, самоздійснення і самовизначення, розуміючи власну унікальність, окремішність і самототожність в колі інших народів світу та обстоючи право рівноправної й паритетної співпраці з ними. Національна ідея поступово окреслюється завдяки теоретичним і практичним зусиллям національної еліти, вона починає втілюватися і “резонувати” в суспільстві завдяки спеціально організованій діяльності культурних і освітніх закладів, засобів масової інформації та громадських організацій.

Таким чином, можна сказати, що українська ідея, українські цінності існували споконвічно, оскільки вони почали формуватися з часів становлення українського етносу, що можна чітко простежити, досліджуючи спадкоємні лінії розвитку духовної культури українців на етнічних західних землях впродовж багатьох століть. Кращі представники українського народу сповідували їх, обстоювали та розвивали. Найбільший внесок в справу розробки української ідеї зробили князі, українські гетьмани, відомі мислителі, вчені, письменники, поети, діячі національно-визвольного руху та ін. Звичайно, “резонували” в суспільстві не всі висунуті ідеї, а саме ті з цих ідей, які були адекватні ходові історії, піднімали дух народу, віру в свої сили, консолідували суспільство, були спрямовані на вирішення болючих і невідкладних проблем. Уникнути й обминути такі ідеї було неможливо.

Так, у V – VII ст. племінна самосвідомість фокусувалась навколо родоплемінних та соціорних (соціор – соціально-історичний організм) чинників, у VIII – IX ст. – навколо геосоціорних чинників; в X – XI ст. територіальна самосвідомість консолідувалась навколо ідей державної, територіальної та релігійної єдності, в XII – XIII ст. починають домінувати геосоціорні та економічні чинники (у зв’язку з періодом феодалної роздробленості та еволюцією землеволодіння), починається переростання територіальної самосвідомості у етнічну самосвідомість; у XIV – XVI ст. етнічна самосвідомість українців консолідується навколо релігійних, соціальних та етнокультурних ідей; у XVII ст. – домінують ідеї релігійні та соціального й національного визволення; в XVIII ст. етнічна самосвідомість українців консолідується навколо етнокультурних та національно-культурних чинників, у XIX ст. – навколо національно-культурних та етнополітичних; на початку XX ст. починають домінувати політичні ідеї та ідеї національного визволення; в другій половині XX ст. до політичних та національно-визвольних ідей додаються ще й економічні; на межі XIX – XX ст. починається трансформація етнічної самосвідомості в національну; в 1991 р. започатковується процес формування української політичної нації та переростання нації-культури у націю-державу.

Після здобуття Україною державної незалежності почався серйозний науковий пошук сучасної загальнонаціональної ідеї.

Дослідницька група, яка працювала над цим проектом, також розпочала пошук об'єднуючої ідеї та зрозумілого для усіх громадян України загальнонаціонального гасла. В широкомасштабному етнопсихологічному дослідженні були використані методи психосемантики, контент-аналіз, опитування, техніка репертуарних ґраток, методи етнопсихолінгвістики.

На першому етапі були проаналізовані давньоруські літописи та інші джерела (свідчення арабських, візантійських і західноєвропейських мандрівників про Україну; “Руська правда”, “Бджола”, “Повість минулих літ”, “Слово про Ігорів похід”). За допомогою спеціальних методів були досліджені провідні ідеї “Остромирового євангелія”, “Ізборників Святослава”, “Життя Бориса й Гліба”, “Ізмарагда”, “Пересопницького євангеліє”, “Острозької біблії”, “Літопис Самовидця”, “Літопис Г.Граб”янки”, “Літопис С.Величка”, “Історія русів”, а також твори митрополита Іларіона, Володимира Мономаха, Данили Заточника, Кліма Смолятича, Йова Борецького, Ісайї Копинського, Кирила Транквіліона-Ставровецького, Станіслава Оріховського-Роксолана, Христофора Філалета, Захарія Копистенського, Касіяна Саковича, Герасима Смотрицького, Клірика Острозького, Івана Вишенського, Мелетія Смотрицького, Хоми Євлевича, Іннокентія Гізеля, Стефана Яворського, Йосипа Горбацького, Феофана Прокоповича, Степана Климівського, Пилипа Орлика, Григорія Кониського, Григорія Полетики, Григорія Сковороди, Лазаря Барановича, Петра Лодія, Дмитра Бантиша-Каменського, Миколи Костомарова, Тараса Шевченка, Пантелеймона Куліша, Михайла Максимовича, Памфіла Юркевича, Володимира Лесевича. Володимира Антоновича, Василя Подолинського, Сергія Подолинського, Михайла Павлика, Михайла Драгоманова, Тимофія Зіньківського, Івана Франка, Лесі Українки, Михайла Грушевського, Володимира Винниченка, Івана Огієнка, В'ячеслава Липинського, Миколи Міхновського, Миколи Сціборського, Дмитра Дорошенка, Дмитра Донцова, Миколи Шлемкевича, Івана Мірчука, Юрія Липи, Євгена Маланюка, Дмитра Чижевського, Сергія Мазлаха, Василя Шахрая, Олександра Шумського, Матвія Яворського, Сергія Єфремова, Миколи Хвильового, Миколи Зерова, Дмитра Яворницького, Миколи Скрипника, Станіслава Дністрянського, Ольгерта Бочковського, Степана Рудницького, Степана Томашівського, Івана Лисяка-Рудницького, Сергія Шелухіна, Омеляна Пріцака, Григорія Грабовича, Романа Шпорлюка, Богдана Гаврилишина, Василя Симоненка, Василя Стуса, Ліни Костенко, Євгена Свєрстюка, Івана Дзюби та багатьох сучасних дослідників української національної ідеї.

Застосування сучасних психосемантичних і етнопсихолінгвістичних методів при аналізі літописів та інших джерел дозволило уточнити семантику слів “Україна” і “українці”; відновити з'єднувальні ланки в ланцюжку “анти – уличі (улутичі) – руси – українці”; відтворити формулювання об'єднуючої ідеї на кожному етапі розвитку українського народу, тобто виявити формули ідей, які резонували в українському суспільстві в різні історичні епохи. З'ясувалось, що знайдена формула сучасної об'єднуючої ідеї не суперечить змісту української національної ідеї, яка мала конкретне ціннісно-смісловне наповнення в кожен історичну епоху, на кожному етапі свого становлення, починаючи з антських часів аж до наших днів.

На другому етапі дослідження було проведено опитування, під час якого респондентам було запропоновано 70 варіантів формулювань об'єднуючої ідеї (всі варіанти були виявлені у працях українських мислителів, перерахованих вище), а також вільний рядок для висловлення власного варіанту загальнонаціональної ідеї. Об'єднуючими ідеями, на думку респондентів із Західних областей України, могли б стати наступні: 1) ідея людської, громадянської й національної гідності та достойного життя; 2) ідея демократичного розвитку (українського суспільства і держави, економіки і технологій, права і культури, моралі й духовності, науки й освіти); 3) ідея утвердження незалежності України (в політичній, правовій, економічній, соціальній і духовній сферах); 4) ідея відродження і процвітання держави, нації й суспільства; 5) ідея правової держави, утвердження законності, прав і свобод усіх громадян України; 6) ідея національної і соціальної справедливості; 7) ідея соціально-економічного та духовно-цивілізаційного піднесення і зростання; 8) ідея утвердження України як сильної й розвинутої європейської держави; 9) ідея спільної праці на благо України та її громадян; 10) ідея громадянської солідарності та соціального партнерства.

На третьому етапі дослідження, використовуючи сучасні психологічні методи (зокрема, методи психосемантики та техніку репертуарних ґраток) і враховуючи кількість респондентів, що підтримали перші позиції переліку ідей, які могли б об'єднати українське суспільство і стати загальнонаціональними, було сформульовано кілька варіантів сучасної української ідеї, які знову були запропоновані респондентам. Проведене дослідження дозволило з'ясувати, які ідеї, соціальні ідеали і духовні

пріоритети є на сьогоднішній день найбільш прийнятними для українського суспільства, які ідеї можуть згуртувати й об'єднати громадян України; а також виявити соціально-психологічне підґрунтя для становлення сучасної української ідеї.

Респондентам було запропоновано кілька варіантів гасел та варіантів формулювань об'єднуючої ідеї, а також вільний рядок для висловлення власного варіанту загальнонаціональної ідеї (респонденти мали право обрати 3 – 5 формулювань із запропонованих). Серед 25 запропонованих гасел та 30 варіантів узагальнюючої формули сучасної національної ідеї 82,6 % респондентів підтримали гасло, яке можна було б накреслити на гербі України (“Од Відродження до процвітання: державність, законність, праця, права людини”), а 84,8 % - формулу загальнонаціональної ідеї, яка є не просто декларацією, а акумулює в собі як праукраїнські, киево-руські й суто українські ідеологічні та духовно-культурні надбання, так і загальнолюдські цінності (“Гідність – розвиток – свобода”), причому найбільш висока однотайність респондентів спостерігалась саме у західних областях України, де назване гасло підтримали 89,4 % респондентів, а формулу сучасної національної ідеї – 92,7 % (нагадаємо, що респондентам дозволялось вибирати не один, а кілька варіантів формулювань).

Проведене дослідження показало, що окремі “компоненти” сучасної української ідеї весь час “циркулювали” в українському суспільстві та були репрезентовані у творах найвидатніших представників української еліти.

Отже, формули “Гідність – розвиток – свобода” та “Од Відродження до процвітання: державність, законність, праця, права людини” виявлені через реальне соціально-психологічне дослідження, вони не є тими штучно зліпленими поняттями “національної ідеї з усереднених популістських фраз – без примірювання їх до живої душі”, про які писав Євген Сверстюк⁶. Ці формули репрезентують ідеологію “третього шляху”, яка є найбільш прийнятною для сучасної України. Вони репрезентують ідеї, що постали з реальності (на відміну від того, що нам пропонували комуністичні лідери більше 70 років – реальність, побудовану на ідеології). Відомо, що ідеологія, що виводиться з реальності набагато сильніша від реальності, що побудована на ідеології, це підтверджує європейська та світова історія.

Ці формули акумулюють українські духовні надбання та загальнолюдські пріоритети й цінності; психологічно еднають і Східну, і Західну Україну; поєднують принципи й цінності соціальних, національних та ліберальних демократів; вони визначають не лише мету, але й технологію реформування. Ці формули дозволяють більш чітко окреслити програму державотворення, самореалізації української нації, політичного націотворення та громадянського єднання в Україні.

В сучасній українській ідеї простежується зв'язок часів (минулого – сьогодення – майбутнього) майже за Т.Шевченком – мертвих, живих і не народжених: “Відродження – розвиток – процвітання”. Причому ця часова система відкрита на майбутнє, на перспективу, вона не заперечує можливостей саморозвитку і не руйнує суб'єктність людини і нації, не зводить людину до гвинтика, засобу або інструмента. Розрив зв'язку часів, властивий для Росії (яка майже протягом всієї своєї історії прагнула “почати все спочатку”) не властивий для України і українців. “Стартовим майданчиком” для українців не є 1917 рік (як це прагли нав'язати нам за радянських часів), звідси впливає більш значна цінність ідей ВІДРОДЖЕННЯ і РОЗВИТКУ для українців. Таким чином, сучасна українська ідея може стати справжнім духовним фундаментом для формування загальнонаціональної єдності та утворення класично-європейської української політичної нації. Це є фундаментальна за витоками і універсальна за змістом українська національна ідея, стрижневі компоненти якої було знайдено як в теоретичному, так і в практичному соціально-психологічному дослідженні.

Новітні соціально-психологічні методи дозволили виявити й інші духовні й ціннісні параметри сучасного українства: 1) державницьким максимумом українців є побудова незалежної, самої, величній демократичній держави; 2) стратегічною метою українських громадян є розвиток держави й суспільства в системі європейської цивілізації; 3) формула Українського Відродження: суверенність, самобутність, державність, право, демократія, гуманізм, гідність, відповідальність, національні інтереси, паритетна міжнародна співпраця; 4) формула гідного життя: праця, розвиток, зростання, воля, право, процвітання; 5) українська мрія: вічна, вільна, слава Україна; 6) український шлях: Відродження – творення – процвітання; 7) українські цінності: незалежність, соборність, державність, воля (свобода), демократія, гідність, справедливість, духовність, толерантність, гуманізм; 8) українська перспектива: а) стабільний розвиток, творення і процвітання в умовах демократії; б) власні ресурси та паритетна інтеграція в світове співтовариство; в) цивілізаційний поступ України: гармонія духовного та індустріального розвитку.

Отже, сьогодні в українському суспільстві з'явився шанс консолідації на основі ідеї, яка не тільки об'єднує весь політичний спектр України, але й усіх громадян України, незалежно від їхньої національності, яка не тільки організовує гармонійну систему ціннісних орієнтацій суспільства, але й зумовлює досягнення такої суспільної солідарності, яка повинна виключити будь-які антагоністичні протистояння.

Соціально-психологічне дослідження національної самосвідомості громадян України показує, що керівництво української держави має проводити психологічно виважену національну політику, яка повинна всебічно враховувати закономірності та психологічні механізми формування національної самосвідомості громадян нашої держави, адже історія людства переконливо свідчить про стратегічний характер взаємозв'язку між стабільністю держави і духовною близькістю її громадян. Наполегливе і цілеспрямоване формування національної самосвідомості громадян України буде переконливим свідченням здатності українців до завершення процесу національного відродження і формування загальнонаціональної єдності, спроможної привести до відтворення класичної політичної нації з яскраво вираженою національною ідеєю.

Отже, для формування загальнонаціональної самосвідомості громадян України потрібно: 1) створити відповідні навчальні програми для середніх шкіл, вищих навчальних закладів та курсів підвищення кваліфікації працівників різних сфер українського суспільства, зокрема щодо пропаганди української національної ідеї; 2) масово тиражувати елементарні українознавчі відомості та знання; 3) створити необхідну інформаційну базу для орієнтації різних верств українського населення з метою формування національної гордості та національної самосвідомості; 4) поступово долати тоталітарні та пострадянські стереотипи масової свідомості; 5) популяризувати здобутки сучасного українознавства; 6) "підживлювати" необхідними знаннями та заохочувати паростки нового демократичного мислення, національного самоосмислення та розуміння власної людської, громадянської й національної гідності; 7) вдосконалювати гуманітарну й українознавчу підготовку нової національної еліти; 8) реабілітувати категорії "нація", "національне", "національний"; 9) всебічно розвивати систему української національної освіти, яка має стати одним з пріоритетних завдань вітчизняних засобів масової інформації, роблячи її вільною від ідеологічного примусу, але гнучкою і адресною, роблячи у різних регіонах відповідні акценти.

Реалізація національної ідеї та формування загальнонаціональної самосвідомості громадян України дозволить подолати комплекс національної неповноцінності, виховати власну національну еліту, захистити свій інформаційний простір, підняти на більш високий рівень політичну культуру населення України, подолати соціально-психологічні стереотипи утопічного та тоталітарного походження, розширити базу демократичних сил, досягти стану незворотності державотворчих процесів і стабілізації політичного й соціально-економічного життя, довести до логічного кінця незавершений процес консолідації української нації в єдиний соціально-політичний організм.

Таким чином, даний проект дозволив з'ясувати головні психологічні умови формування української політичної нації, розвитку громадянського суспільства в Україні, виховання національно свідомих громадян та духовної консолідації українства на основі європейських ідеалів, загальнолюдських цінностей та української національної ідеї.

¹Пономарьов А. Етнічна самосвідомість і національна ідея // Українська етнографія. Курс лекцій. – К., 1994. – С. 121 – 128.

²Бромлей Ю.В. Этносоциальные процессы: теория, история, современность. – М., 1987.

³Ентоні Д. Сміт. Національна ідентичність. – К., 1994.

⁴Римаренко Ю.І. Національний розвій України. – К., 1995.

⁵Малик Я., Вол Б., Чуприна В. Історія української державності. – Львів, 1995.

⁶Сверстюк Є. Передмова // Сугоняко О. Україна: повернення до себе. – Київ, 2000. – С. 5.